

Художествените произведения от последните години

Тревожното състояние на цивилизования свят и особено на Русия неведнъж е привличало вниманието на Толстой и го е подтиквало да напечата значителен брой открити писма, възвания и статии по различни въпроси. Във всички тези произведения той проповядва най-вече отрицателно отношение към църквата и държавата. Той съветва читателите си изобщо да не постъпват на държавна служба, дори във волостните* и в земските**, които са капани, заложени от държавата. Отказвайте да поддържате експлоатацията под каквато и да е форма. Отказвайте да служите във войската каквито и да са последиците, тъй като това е единственият начин да протестираме срещу милитаризма. По никакъв повод не се обръщайте към съда, дори и да сте обидени или претърпели загуби, тъй като това ще ви донесе само неприятности. Според Толстой такова отрицателно и в най-голяма степен искрено отношение ще помогне на делото на истинския прогрес по-добре от всякакви революционни мерки. Но като първа крачка за унищожаването на съвременното робство той препоръчва също така национализацията или муниципализацията на земята.

Но както и следва да се очаква, в художествените произведения, написани от Толстой през последните двадесет и пет години (след 1876 г.), новият му мироглед е оставил

---

* Волост - административно териториална единица в Русия - Бел. прев.

** Земство - крайно ограничено в правата си местно самоуправление в централните губернии на Русия - Бел. прев.

дълбока дия. Този период от художествената му дейност е започнал с произведения за народа и макар че повечето от разказите за народа да са загубили от очевидното желание да съдържат някаква поука, дори ако това е налагало да се насилват фактите, все пак сред тези разкази има няколко особено “Сколько человеку земли нужно”, “Хозяин и работник” и някои други, които се отличават с художествена стойност. Ще спомена също “Смъртта на Иван Илич”, за да напомня на читателите за голямото впечатление, което направи този разказ при появата си.

С цел да намери още по-широка аудитория в народните театри, които започнаха да се създават по това време в Русия, Толстой написа “Силата на мрака” – пълна с ужаси драма от селския живот, с която се опитва да направи голямо впечатление чрез реализма, подобен на този у Шекспир или по-точно у Марлоу (Marlow)⁵⁹. Друго драматично произведение от този период – “Плодовете на просвещението” – има комичен характер. В тази комедия се осмиват предразсъдъците на висшите класи по отношение на спиритизма⁶⁰. Двете произведения (първото с променена заключителна сцена) с голям успех се играят в руските театри.

Трябва обаче да отбележим, че не само повестите и драматичните произведения от този период, написани от Толстой, могат да се смятат за произведения на изкуството. Трудовете му, посветени на религиозните въпроси, които отбелязахме по-горе, са също произведения на изкуството в най-добрия смисъл на думата, тъй като в тях ще се намерят много страници, съдържащи различни описания с високи художествени достойнства; в същото време страниците, в които Толстой изяснява икономическите принципи на социализма или отричащите правителството принципи на анархизма, могат да бъдат сравнени с най-добрите произведения от този тип, принадлежащи на Уилям Морис⁶¹, при което в това отношение Толстой е по-добър, тъй като изложението му е необикновено просто и едновременно художествено

издържано.

“Крайцера соната” след “Ана Каренина”, без съмнение, имаше най-голям кръг читатели. Необичайната тема на тази повест, а също така нападките срещу брака, съдържащи се в нея, до такава степен привличат вниманието на читателите, предизвиквайки ожесточени спорове, че в повечето случаи се забравят високите художествени достойнства на тази повест и безпощадният анализ на някои страни от живота, отразени в нея. Едва ли е нужно да споменаваме за нравственото учение, положено от Толстой в основата на “Крайцера соната”, още повече, че съвсем скоро самият автор се отказва от изводите, които произтичаха от това учение. Но тази повест има огромно значение за всеки, който иска да опознае вътрешния свят на великия художник. Никога не е била произнасяна по-сурова обвинителна присъда срещу браковете, сключвани заради външната привлекателност и в основата на които не лежи интелектуалният съюз или симпатиите между мъжа и жената; що се отнася до борбата, която водят Позднишев и жена му, тя е описана с високо художествено майсторство и представлява едно от най-задълбочените драматични изображения на съпругеския живот в световната литература.

Впрочем, най-значителното произведение от по-късния период е “Възкресение”. Няма да е достатъчно да се каже само, че младежката енергия на седемдесетгодишния автор, демонстрирана в тази повест, поражда читателя. Нейните чисто художествени качества са толкова високи, че дори ако Толстой не беше написал нищо друго, освен “Възкресение”, той пак щеше да бъде признат за един от най-великите писатели. Всички онези части от повестта, които изобразяват обществото, като се започне от писмата “Миси”, самата Миси, баща ѝ и т. н., могат да бъдат сравнени само с най-добрите страници на първия том на “Война и мир”. С такива високи достойнства се отличават и описанието на съда и съдебните заседатели, и на затворите. Наистина може да се

каже, че ни учудва главният герой, който в известна степен е неестествен; но този недостатък е бил почти неизбежен, щом на Нехлюдов е отредена ролята да изобразява ако не самия автор на повестта, то поне да е отражение на идеите му и жизнения му опит; този недостатък е характерен за всички белетристични произведения, в които преобладава автобиографичният елемент. Що се отнася до останалите действащи лица в повестта, едно огромно множество, с което се сблъсква читателят, всички те са описани с необикновена образност, всяко от тях има точно определен характер и остава завинаги в паметта на читателя, макар и да се появява в повестта епизодично (като например съдиите, съдебните заседатели, дъщерята на затворническия надзирател и т. н.).

Количеството въпроси, повдигнати в тази повест – въпроси от политически, социален и партиен характер – е толкова голямо, че пред очите на читателя минава не само цялото руско общество, но и обществото на целия цивилизован свят, такова, каквото си е, живеещо и вълнуващо се от най-различни житейски проблеми и противоречия. Всъщност, с изключение на сцените, описващи живота на политическите престъпници, „Възкресение“ важи за всички нации. Това е най-интернационалното от всички произведения на Толстой. В същото време основните въпроси „има ли обществото право на съд?“, „разумно ли е да се поддържат съдебната система и затворите?“ – тези страшни въпроси, на които настоящото столетие е призвано да отговори, минават като червена нишка през цялата книга и правят такова впечатление на читателя, че у мислещия човек неизбежно възникват сериозни съмнения, доколкото е разумна цялата ни съдебна система. „Ce le livre pésera sur la conscience du siècle“ („тази книга ще остави следи върху съвестта на века“) – така се изразява един френски критик. Основателността на това мнение имах възможността да проверя по време на пребиваването си в Америка, при разговорите си с различни хора, които дотогава изобщо не са се интересували от въпроса за

затворите. Тази книга беше оставила следи върху тяхната съвест. Тя ги бе накарала да се замислят върху безсмислието на цялата съвременна наказателна система.

Всичко това важи и за цялата дейност на Толстой. Ще успее ли неговият опит да даде на хората световна религия, която според него може да бъде възприета от всеки разум с научна подготовка – религия, която ще служи на човека като ръководство за правствения живот, бидейки в същото време разрешение на големия социален проблем и на всички въпроси, свързани с него – ще успее ли този смел опит? Само времето може да отговори на този въпрос. Със сигурност може да се твърди само едно нещо – от времето на Русо никой не е успял да засегне човешката съвест така, както Толстой със своите произведения, посветени на правствените въпроси. Той без страх разкри правствените аспекти на всички парливи въпроси на съвременността, разкри ги по такъв впечатляващ начин, че читателите му не могат да забравят или да отлагат тяхното разрешаване: всеки чувства, че трябва да бъде намерено някакво решение. Ето защо влиянието на Толстой не може да се измерва с години или десетилетия; то ще остане за дълго. Това влияние не се ограничава само в пределите на една страна. Милиони екземпляри от произведенията му се четат навсякъде, будят съвестта на хората от всички класи и всички нации и пораждат едни и същи резултати. Толстой е най-обичаният, най-трогателно обичаният човек на нашата планета.

***

Впечатлението, което направи този роман при появата си (1859) в Русия, не може да се опише. Това беше по-значително литературно събитие и от появата на някоя нова повест на Тургенев. Цяла образована Русия четеше "Обломов" и обсъждаше "обломовщината". Всеки читател намираще в образа на Обломов нещо сродно, чувствайки се в по-голяма степен заразен от същата болест. Образът на Олга

предизвикваше у хилядите млади читатели почти благоговейно преклонение; любимата ѝ песен "Casta Diva" стана любима песен на младежта. Дори сега, четиридесет години след излизането на романа, "Обломов" може да се чете и препрочита с най-голямо удоволствие; романът не само не е загубил значението си, но и както всички гениални произведения на изкуството го е задълбочил: Обломовци не са изчезнали досега, измени се само обстановката.

С появата на романа думата "обломовщина" започна да се употребява от всички като характеристика на положението в Русия. Целият руски живот, цялата руска история носят върху себе си белезите на тази болест, т. е. на леността на ума и сърцето, леност, почти издигната в ранг на добродетел, на консерватизма и инертността, на презрението към активната дейност, които характеризират Обломов и които така усилено са се култивирали по време на крепостничеството дори у най-добрите представители на руското общество, дори сред тогавашните "недоволни". "Печална последица от робството" – казваха тогава. Но колкото повече епохата на крепостничеството става история, толкова повече започваме да осъзнаваме, че Обломовците продължават да живеят сред нас; значи крепостното право не е било единственият фактор, създал този тип хора; и стигаме до заключението, че самите условия на живот на имотните класи, рутината на цивилизования живот съдействат за развитието и поддържането на този тип хора.

Други, по повод на Обломов, казват: "...национални черти, характерни за руската нация" и в значителна степен са прави. Липсата на склонност към борба – "не ме е еня" за обществените проблеми; липсата на "агресивни" добродетели; непротивене и пасивно подчинение – всички тези черти на хората в значителна степен са характерни за руската нация. Може би благодарение на това руският писател е успял така ярко да опише този тип хора. Но въпреки казаното по-горе типът на Обломов изобщо не се ограничава само в пределите

на Русия; това е универсален тип – тип създаден от съвременната цивилизация, който се появява във всяка достатъчно samozадоволена среда. Обломов е консервативен тип; консервативен не в политическия смисъл на думата, а в смисъл на консерватизъм на благосъстоянието. Човек, достигнал някаква степен на осигуреност или наследил повече или по-малко значително състояние, избягва да предприема нещо ново, защото това “ново” може да внесе нещо неприятно и тревожно в спокойното му безгрижно съществуване; той предпочита да тъне в летаргия, като живее живот, лишен от истински импулси на реалния живот от страх да не би подобни импулси да нарушат спокойствието на вегетирането му.

Обломов знае истинската цена на изкуството и неговите импулси; той познава възвишения ентузиазъм на поетичната любов; той познава тези усещания от опит. Но “защо?” – пита той отново и отново. Защо да излизам и да се срещам с хората? Той съвсем не е Диоген, който се е отказал от всичко, а точно обратното: взема присърце и изгорялата пържола, която му сервират и прегорелия дивеч. Само висшите интереси на живота са “безпокойство” за него и той смята, че те не си заслужават “главоболията”. На младини Обломов мечтаел да освободи крепостните селяни, но така, че това да не доведе до значителни загуби на доходите му. Постепенно той забравил тези младежки планове и сега се грижи само да си няма главоболия с имението. По думите на самия Обломов, той “не знае какво представлява ангарията, какво представлява селският труд, какво значи беден или богат селянин; не знае какво значи четвърт ръж или овес, колко струва тази четвърт, през кой месец какво сеят или жънат, как и кога продават”. Когато Обломов мечтае за живот на село в собствено имение, той си представя този живот като безкраен пикник и идилични разходки в компанията на добродушна, покорна и закръглена съпруга, която покорно го гледа в очите. Въпросът, откъде ще дойде това богатство, откъде-накъде хората са длъжни да му работят,

изобщо не му идва на ум. Но пима са малко разпръснатите по целия свят собственици на фабрики, житни поля и каменовъглени мини или акционерите на различни предприятия, които гледат на собствеността си точно така, както Обломов гледа на своето имение, т. е. идилично наслаждавайки се на чуждия труд, без да вземат ни най-малко участие в него?

На мястото на израсналия на село Обломов може да се постави градският Обломов, но същността на типа от това няма да се измени. Всеки внимателен изследвач ще намери значителен брой представители на обломовския тип в интелектуалния, социалния и дори личния живот. Всяка новост в интелектуалната сфера причинява на Обломовци безпокойство; те биха искали всички хора да имат еднакви идеи. Те се отнасят с подозрение към социалните реформи, тъй като дори и намекът за някаква промяна ги плаши. Олга е извънредно неспокойна личност. Тя го кара да ходят да гледат картини, да четат и обсъждат прочетеното, да спорят – с една дума, тя го въвлеча във вихъра на живота. Тя го обича толкова силно, че е готова да го следва, без дори да са венчани. Но силата на нейната любов и трескавата ѝ сила плашат Обломов.

Той се мъчи да намери всевъзможно поводи, за да защити вегетирането си от този приток на живот; толкова високо цени дребните материални удобства на живота си, че не се осмелява да обича, страхувайки се от любовта с всичките ѝ последици – “сълзите ѝ, импулсите ѝ и живота ѝ” – и съвсем скоро отново изпада в удобната “обломовщина”.

Няма съмнение, че “обломовщината” не може да се разглежда като национална болест. Има я и на двата континента и на двете ширини. Освен “обломовщината”, описана от Гончаров, се среща помешчическа “обломовщина”, чиновническа “обломовщина” – протакашето, научна “обломовщина” и като връх на всичко – семейна “обломовщина”, на която всеки от нас на драго сърце плаща щедър данък.

***

Достоевски и досега много се чете в Русия; преди около двадесет години романите му за пръв път бяха преведени на френски, немски и английски език, те бяха посрещнати като своего рода откровения. Превъзнасяха го като един от най-великите писатели на нашето време, като единствения, който "най-добре е изразил същността на мистичната славянска душа", макар че тези, които казваха това, едва ли биха могли да определят истинското значение на горепосочената похвала. Достоевски за известно време засенчи Тургенев и без малко заради него да забравят и Толстой. Във всички тези хвалебствия имаше много истерични преувеличения и сега здравомислещите литератори се въздържат от подобни възторзи. Няма съмнение, че във всички произведения на Достоевски присъства големият талант. Симпатиите му към най-унижените и страдащите, към изметта на нашата градска цивилизация са толкова големи, че с някои свои романи той привлича и най-хладнокръвния читател и оказва силно и благотворно в нравствено отношение въздействие върху сърцата на младите читатели. Анализът на най-различните форми на появяващите се признаци на психическо разстройство според специалистите се характеризира с изключително голяма точност. И все пак художествените особености на произведенията му са на много по-ниско ниво от тези на другите велики руски писатели: Толстой, Тургенев или Гончаров. При Достоевски страниците с истински реалистични описания се преплитат с фантастични епизоди или със страници, посветени на някакви измислени теоретични спорове и разговори, в които авторът излага собствените си съмнения. Освен това, като че ли авторът винаги е бързал за някъде и не е имал време да препрочете произведенията си, преди да ги запрати в печатницата. И накрая, всеки от героите на Достоевски, особено в романите от по-късния период, страда от някакво психическо заболяване или е жертва на нравствена извратеност. И излиза, че макар и някои романи на Достоев-

вски да се четат с интерес, все пак те не предизвикват желание да ги прочетеш отново както това става с романите на Толстой и Тургенев и дори на някои второстепенни писатели.

Впрочем, читателят прощава на Достоевски всичките му недостатъци, защото, когато говори за угнетените и изоставени деца на нашата градска цивилизация, той се превръща в истински велик писател благодарение на всеобхватната си безкрайна любов към човека, дори към този, чието поведение е достигнало отвратителното дъно на живота. Благодарение на силната му любов към всички тези пияници, просяци, жалки крадци и т. н., които ние подминаваме равнодушно, без дори да ги погледнем със съчувствие; благодарение на способността му да открива човешки и често възвишени черти у хората, достигнали последната степен на падението си; благодарение на любовта, която той ни внушава към най-непривлекателните представители на човечеството, дори към такива, които никога няма да могат да се измъкнат от калта и нищетата, в която ги е захвърлила съдбата – благодарение на тези качества на таланта си Достоевски, без съмнение, си завоюва единственото по рода си положение сред съвременните писатели и ще го четат не заради художественото съвършенство, което липсва в произведенията, му, а заради добрината, която блика от тях, заради реалното пресъздаване на живота от бедните квартали на големите градове и заради онази безкрайна симпатия, която внушават на читателя такива същества като Соня Мармеладова

***

През момчешките ми години поезията на Некрасов изигра такава значителна роля в личното ми развитие, че в дадения случай аз не се осмелявам да се доверя на собствената си висока оценка за тази поезия и за да проверя впечатленията и оценките си аз ги сравнявах с отзивите на руските критици Арсенев, Скабичевски и Венгеров (редактор и издател на голям биографичен речник на руските писатели).

Когато започнем да съзряваме, в годините от шестнадесет до двадесет, ние чувствуваме потребност да намерим съответния израз на стремежите и идеите от висше естество, които се пробуждат в нашия разум. Но не е достатъчно само да чувствуваме тези стремежи: необходими ни *са думи* за тяхното изразяване. Някои намират тези думи в молитвите, които слушат в църквата; други – и аз съм от тях – не се задоволяват от подобно изразяване на чувствата си; те го смятат за твърде неопределено и търсят по-конкретна форма за изразяване на растящата в тях симпатия към човечеството и на философските въпроси за живота и вселената, от които се интересуват. Най-често такава конкретна форма е поезията. В произведенията на Гьоте, в неговата философска поезия, от една страна, и в произведенията на Некрасов – от друга, аз открих за себе си “думите”, от които се нуждаеше моето сърце, за да изрази поетичните си усещания. Впрочем, всичко това се отнася само за мене. Пред нас стои въпросът: можем ли наред с Пушкин и Лермонтов да смятаме Некрасов за велик поет?

Някои отричат самата възможност за подобно сравнение. Некрасов, казват те, не бил истински поет, защото поезията му била винаги тенденциозна. Това гледище, често застъпвано от привържениците на чистата естетика очевидно не е вярно. Шели също е бил тенденциозен, обаче това не му е попречило да бъде велик поет. Браунинг⁶² е тенденциозен в някои от поемите си, но това обстоятелство не е пречка той да бъде един от великите поети на Англия. Всеки велик поет прокарва една или друга тенденция в повечето от произведенията си и въпросът е само в това дали той намира идеалната форма за изразяване на тези тенденции или не? Поетът, който съумее да изпълни възвишената тенденция в истински идеална форма, т. е. в дълбоко впечатляващи образи и звучни стихове, е велик поет.

Руските народни маси, селяните и техните страдания са главните теми в стихотворенията на Некрасов. Любовта му към народа като червена нишка минава през всичките му произведения и през целия си живот той ѝ остава верен. На младини тази любов е спасила таланта му, който можело да бъде разпилян под влияние на “безгрижното” съществуване, характерно за по-голямата част от съвременниците му; по-късно тя го вдъхновила за борба против крепостното право; когато пък крепостното право било отменено, той за разлика от много други свои приятели не сметнал, че борбата е приключила: той станал поет на безпросветната народна маса, потискана от икономически и политически гнет; накрая, когато настъпила старостта, той не си е казал: “Аз направих всичко, което можах”; точно обратното, до самия край в песните му е звучала болката, че не е бил истински борец. Той пише: “Песните попречиха борец да бъда, / а поет да съм попречи ти, борба”; в същото това стихотворение се казва: “Само който служи на велики цели/ и за брата, за човека води бой,/ и живота си отдава с чувства смели, / себе си ще надживее той...”*

Понякога в стихотворенията му прозвучава нотка на отчаяние, но това се случва много рядко. Изобразяваният от него руски селянин съвсем не е някакво същество, което само пролива сълзи. Той е изпълнен с ведро спокойствие, притежава чувство за хумор и понякога е много весел работлив човек. Некрасов много рядко идеализира селянина: в повечето случаи той го изобразява такъв, какъвто е в действителност и вярата на поета в духовните сили на този селянин е дълбока и жизнена. “Само да повее полъхът на свободата и Русия ще покаже, че тя има хора – че я чака велико бъдеще” – тази мисъл често звучи в произведенията му.

Най-хубавата поема на Некрасов е “Мраз воевода”.

---

* Превод Ангел Тодоров.

Това е възхвала на руската селянка; в тази поема няма и следа от сантименталност; тя е написана във възвишен епичен стил, и втората ѝ част, когато мраз обикаля своите горски владения и селянката бавно замръзва, като пред очите ѝ се низят ярките картини на отминало щастие – всичко това е прекрасно дори от гледище на най-заядливата естетична критика, защото стиховете в поемата са прекрасни и представляват една цяла поредица от образи и картини.

“Селски деца” е една твърде мила селска идилия. “Музата на отмъщението и мъката” – казва един от нашите критици – става необикновено мека и нежна, когато започва да говори за жените и децата. И наистина нито един от руските поети не е достигнал до такава възвишена възхвала на жената майка, каквато е достигнал този “поет на отмъщението и мъката”. Веднага щом Некрасов започне да говори за жената майка, стиховете му мощно зазвучават; и строфите, които посвещава на майка си – жена, изоставена на чуждо място, в затънтено помешчическо имение, принудена да живее сред хора, заети с лов, пиянство и зверски изстъпления над беззащитните крепостни роби – тези строфи са истински бисери на световната поезия.

Поемите му, посветени на заточението и съдбата на декабристките жени, последвали мъжете си в Сибир, се отличават с високи достойнства и в тях има много прекрасни редове, но като цяло стоят може би по-ниско от поемите, посветени на селския живот или поемата му “Саша”, в която едновременно с Тургенев е изобразил типове, сходни с тези на Рудин и Наталия. Но в тях има редове с големи поетически достойнства, а срещата на Волконска с мъжа ѝ долу в рудника е една прекрасна страница от световната поезия.

Няма съмнение, че в стихотворенията на Некрасов ще открием редове, свидетелстващи за трудностите, които е имал с римите; ще открием в поемите му съвсем несполучливи места, но няма съмнение също, че той е един от най-популярните поети на Русия. Част от произведенията му в

наше време станаха достояние на целия руски народ. Четат го не само хора от образованите слоеве – Некрасов е любимец и на селските читатели. Един от нашите критици отбелязва, че за да се разбере Пушкин се изисква някаква предварителна литературна подготовка. За разбирането пък на Некрасов, на селянина му е необходимо само да може да чете. Човек сам трябва да види, за да се убеди, с какво удоволствие четат Некрасов руските деца и в най-бедните селски училища и наизустяват цели страници от неговите произведения.

“Буря” е една от най-добрите драми от съвременния репертоар на руския театър. От сценична гледна точка тази пиеса е превъзходна. Всяка отделна сцена прави впечатление, действието в драмата се развива бързо, всяко от действащите лица е превъзходна роля за артиста. Ролите на Дикой, Варвара (вятърничавата сестра), Кабанов, Кудряш (възлюбения на Варвара), стареца, самоукия механик, дори на старата господарка с двамата лакеи, която се появява само за няколко минути по време на бурята – всяка от тези роли може да достави висша артистична наслада на актьора или актрисата, които ги изпълняват; що се отнася за ролите на Катерина и Кабанова, то нито една велика актриса не би ги пренебрегнала.

Спирайки се на главната идея на драмата, отново съм принуден да повтора казаното по повод на други произведения на руската литература. На пръв поглед може да ни се стори, че Кабанова и синът ѝ са изключително руски типове, типове, които вече не се срещат в Западна Европа. Такова е поне мнението на някои английски критици, но то едва ли е основателно. Слабохарактерните, безсилни да се защитават, Кабанови може би наистина рядко се срещат в Англия и тяхната лукава покорност не е толкова силно изразена, както в “Буря”. Но дори и за Русия Кабанов не е съвсем типичен. Що се отнася до майка му, старата Кабанова, всеки от нас не веднъж се е сблъсквал с нея и в английското общество. И наистина кой не познава онзи тип стари английски дами,

които заради удоволствието от властта и нежеланието да се разделят с нея държат дъщерите си при себе си като им пречат да се омъжат и ги тормозят? Дами, които по всевъзможни начини тормозят близките си. Дикенс добре е познавал Кабаниха, тя процъфтява и досега както в Англия, така и в други страни.

***

Реализмът, в смисъла който придавам на тази дума в настоящата работа, т. е. реалистично описание на характери и събития, подчинено на идеалистически цели, е отличителна черта на драмите на Островски. Простотата на сюжетите му е впечатляваща и в това отношение те напомнят повестите на Тургенев. Вие наблюдавате живота – живота с неговите дреболии, който се разкрива пред очите ви, и виждате как от тези дреболии незабелязано се ражда драматична завръзка.

“Сцените вървят една след друга – едни такива обикновени, всекидневни, сиви – и изведнъж съвсем незабелязано пред очите ви се разгръща покъртителна драма. Може определено да се каже, че не се играе действие от пиесата, а самият живот тече на сцената бавно като незабележима струя. Като че ли авторът е разрушил една стена и ви е дал възможност да гледате какво става в чуждата къща”. Стакива думи един от нашите критици, Скабичевски, характеризира творчеството на Островски.

В драматичните си произведения Островски описва много разнообразни характери, взети от всички слоеве на руското общество и руския народ, но се е отказал веднъж завинаги от старото романтично делене на човешките типове на “добродетелни” и “злодеи”. В реалния живот тези два типа се сливат, вместват се един в друг. Докато английският драматург и досега не може да си представи драма без “злодей”, Островски не смята за наложително да въвежда също така да следва условните правила на “драматичната колизия” (сблъсъка).

Островски, за разлика от всички свои съвременници – писателите от четиридесетте години – не е бил песимист. Дори и в най-ужасните сблъсъци, описани в драмите му, той запазва жизнерадостта и разбирането за неизбежната фаталност на многото беди в живота. Той не бяга от изобразяването на тъмните страни от водовъртежа на човешкия живот и описва достатъчно отвратителна галерия семейни деспоти от средата на търговското съсловие, след това идва ред на още една галерия отвратителни типове от средата на промишлените “рицари на лесната печалба”. Но винаги по един или друг начин той показва паралелно влиянието на най-добрите представители на обществото или пък намеква за тяхната възможна победа. По такъв начин той не изпада в песимизъм, толкова характерен за съвременниците му, и изобщо не е склонен към истерия, която, за съжаление, се проявява в някои от съвременните му последователи. Дори в моментите, когато в някои от драмите му целият живот е изобразен в най-мрачни краски (като например) “Грех да беда на кого не живет” – една страница от селския живот толкова реалистично мрачна, колкото “Силата на мрака” на Толстой, но по-малко сценична), дори в такива моменти се появява лъч на надежда поне в съзерцаването на природата, ако не е останало нищо друго, което да проясни мрака на човешкото безумие.

И все пак има една черта в творчеството на Островски, при това много важна, която му пречи да заеме в световната литература високото място, което заслужава по силата на своя драматичен талант, пречи му да бъде признат за един от великите драматурзи на XIX век. Драматичните конфликти в произведенията му се характеризират с необикновена простота. В тях няма да намерите онези по-трагични проблеми и заплетени положения, които сложната натура на образования наш съвременник и различните страни на значимите социални въпроси създават сега постоянно в конфликтите, възни-

кваци във всеки слой и класа на обществото. Трябва, впрочем, да добавим, все още не се е появил драматургът, който би могъл да опише значимите съвременни проблеми на живота с такова майсторство, с каквото московският драматург е изобразил по-простите проблеми, наблюдавани от него в познатата му среда.

***

“Губернски очерци” са определили характера на по-нататъшните произведения на Салтиков. С всяка измината година неговият талант укрепва и сатирата му се характеризира с по-задълбочено разбиране на съвременния цивилизован живот и на онези многообразни форми, чрез които в наше време намира израз борбата на реакцията срещу прогреса. В “Невинные рассказы” Салтиков се докосва до някои от най-трагичните страни на крепостното право. По-късно, в изобразяването на съвременните рицари на промишлеността и плутокрацията, с тяхната слабост към лесната печалба и низките страсти, с тяхното безсърдечие и безнадеждна низост, Салтиков достига върховете на описателното изкуство; но може би в по-голяма степен му се е удавало изобразяването на онзи “среден човек”, който не притежава силни страсти, но в същото време, за да може да се наслаждава спокойно на еснафското благополучие, няма да се спре пред никакви престъпни деяния, насочени срещу най-добрите представители на своето време, а ако стане нужда, с удоволствие ще протегне ръка и на най-заклетите врагове на прогреса. Извършвайки сатирична екзекуция на този “среден човек”, който в резултат на непреодолимия страх толкова силно е избуял в Русия, Салтиков създава най-добрите си творби. Но когато му се налага да засегне тези, които са истинските зли гении на реакцията, тези които държат “средния човек” в постоянен страх, и ако е нужно вдъхват смелост и жестокост на реакцията, сатирата на Салтиков или отстъпва пред тази задача, или нейните нападки са така скрити сред множеството комични

епизоди и “езоповски” изрази, че жилото на сатирата изобщо не се усеща.

Когато през 1863 г. реакцията взема надмощие и провеждането на реформите, замислени по време на освобождаването на селяните, се оказва в ръцете на хора, ненавиждащи дълбоко в душата си тези реформи, когато, от друга страна, поддръжниците на крепостното право използват всичките си сили ако не за възстановяване на крепостното право, то поне за ново поробване на селяните чрез тежки данъци и прекалено голяма аренда, Салтиков в няколко прекрасни сатири обрисова тези хора. “Историята на един град” всъщност е сатирична история на Русия, пълна с намеци за съвременни събития. “Дневник на един провинциал в Петербург”, “Писма от провинцията” и “Помпадурите и помпадуриците” принадлежат към същата серия; в “Господа Ташкентците” той изобразява онази тълпа от мошеници, които се втурват да забогатяват като прокарват железопътни линии, стават адвокати на съмнителни дела и разхищават новозавоювани територии. В тези очерци, а също така и в онези, които е посветил на печалните, а често и психопатичните резултати от крепостното право (“Господарите Головльови”, “Пошехонското старо време”), той създава типове, които (например Юдушка) могат да бъдат поставени според някои руски критици редом с образите на Шекспир и е истина, че те с нищо не отстъпват от най-добрите образи на Гончаров и Тургенев.

***

Разбира се, селяните на Тургенев (Тула и Орел) са много по-реалистични и много по-ясно обрисувани от образите на Григорович. А всеки един от съвременните му белетристи народници, дори и от по-малко талантливите, е надминал Григорович в познаването на характера и живота на селяните. Но повестите на Григорович, независимо от посочените недостатъци, са оказали огромно влияние върху едно

цяло поколение. Те ни научиха да обичаме селяните и да чувствуваме цялата тежест на дълга, който ние, образованата част от обществото, имаме към селячеството. Тези повести помогнаха изключително много да се развие онова общо чувство на състрадание към положението на крепостните селяни, без което унищожаването на крепостното право щеше да бъде отложено за много години или във всеки случай нямаше да има такъв решителен характер. По-късно произведенията му, несъмнено, повлияха на движението "сред народа", което се зароди през седемдесетте години.

***

Децата на духовенството у нас получават безплатно образование в училищата на църковното ведомство, а след това някои от тях отиват в семинариите. Н. Г. Помяловски (1835-1863) най-напред тава известен със скандалното описание на възмутителните възпитателни методи, които са се практикували в тези училища през 40-те и 50-те години на миналия век. Бил е син на беден дякон от едно село край Петербург и на него самия му се наложило да мине през такова училище и през семинарията. Както висшите, така и низшите духовни училища тогава били в ръцете на абсолютно необразованото духовенство, предимно монаси, и обучението се свеждало основно до най-нелепо наизустяване на абстрактната теология. Общото нравствено равнище в училищата било изключително ниско; ширело се поголовно пиянство, а за главно подбуждащо към знания средство се смятал побоят за всеки не научен наизуст урок, при това биели понякога по два и по три пъти на ден с изтънчена жестокост. Помяловски много обичал по-малкия си брат и на всяка цена искал да го спаси от жестоките изпитания, които самият той е трябвало да преживее. Започва да пише в педагогическите списания за състоянието на образованието в духовните училища, за да събере по такъв начин средства и да запише брат си в гимназия. След това се появяват неговите

изключително талантиви очерци, описващи живота в тези училища. Неговите разкрития били потвърдени от много свещеници, които били също жертва на подобно “образованис”. Истината без всякакви украшения, голата истина и пълното отричане на формулата “изкуство за изкуството” стават отличителна черта на творчеството на Помяловски.

Наред с очерците за училищата към църковното ведомство Помяловски написва също две повести за живота на дребната буржоазия – “Еснафско щастие” и “Молотов”, където доста осезателно присъствува биографичният елемент. След смъртта му остава също една по-голяма незавършена повест – “Брат и сестра”. В произведенията си той проявява онзи мащабен хуманен дух, който е вдъхновявал и Достоевски да откроява хуманните черти на най-ниско падналите същества; но произведенията на Помяловски се отличават с присъствието на здравата реалистична тенденция, която характеризира младата литературна школа, на която един от основателите е бил самият той. Той изобразява също така изключително задълбочено и трагично човека от бедните слоеве, който е обзет от омраза към висшите класи и към всички форми на социалния живот, съществуващи само заради удобствата на тези класи, но в същото време този човек няма достатъчно вяра в силите си, оная вяра, която дава истинското знание и която се съдържа във всяка истинска сила. В резултат на това героят му или постига еснафската семейна идилгия, или ако това не стане, се превръща в пропагандатор на безразсъдна жестокост и презрение към цялото човечество – единствено възможната за него форма на лично щастие.

***

Горки не понася хленча; не понася самобичуването толкова характерно за някои писатели, така поетично изразявано от близките по дух на Хамлет тургеневи герои, издигнато в добродетел от Достоевски, и толкова много разпростра-

нено сред определен тип хора в Русия. Горски познава този тип и е безжалостен към подобни хора. Той ще предпочете някой мерзавец пред тези малодушни егоисти, които цял живот се самоизтезават, принуждават другите да пият с тях, за да имат слушатели, пред които да бръщолевят разни приказки за уж “изгарящите им души”; той презира тези същества, “изпълнени със съчувствие”, което обаче не отива по-далеч от самосъжалението, и “изпълнени с любов”, която всъщност не е нищо друго, освен себелюбие. Горки прекрасно познава тези хора, които винаги намират начин да разбият живота на вярващите им жени; които няма да се спрат дори пред убийство и след това пак ще хленчат, оправдавайки се с обстоятелствата, принудили ги да направят това. “И виждам, че хората не живеят, а все се нагаждат, нагаждат се и в това отива целият им живот – казва старицата Изергил от едноименния разказ. – И когато ограбят самите себе си, пропилили времето си, започва да се оплакват от съдбата. Каква работа има тук съдбата? Всеки си е съдба сам на себе си! Всякакви хора виждам днес, а само силни няма! Къде са те?... И красивите хора остават все по-малко.”* (*Разкази*, I, 126).

Знаейки колко страдат руските интелегенти от болестта на хленча, знаейки колко рядко се срещат сред тях агресивните идеалисти – истинските *буитовници* и, от друга страна, колко многобройни са Неждановците (герой от тургеневата “Целина”) дори сред тези, които заминават покорно за Сибир, Горки избягва да взема своите образи от средата на интелегентите, смятайки че интелегентите твърде лесно стават “пленници на живота”.

Във “Варенка Олесова” Горки показва цялото си презрение към средния “интелигент” от началото на 90-те години. В този разказ той описва един интересен образ на девойка, изпълнена с живот; това е едно твърде първобитно същество, изобщо не засегнато от идеалите за свобода и равенство; но

---

* Превод Т. Харманджиев.

тази девойка е изпълнена с такава кипяща жизненост, толкова е независима, толкова честна към себе си и към околните, че предизвиква много сериозен интерес. Тя се среща с един от онези интелегенти, които познават висшите идеали и се прекланят пред тях, но в същото време са слаби, напълно неспособни да живеят разумно. Разбира се, самата мисъл, че такъв човек може да се влюби в нея, размива Варенка и Горки я кара по следния начин да охарактеризира традиционните герои на руските повести: “Руският герой е някакъв глупав и отпуснат, винаги му се повръща, всякога мисли за нещо непонятно и всички съжалява, а сам той е жалък и прежалък. Ще помисли, ще поговори, ще почне да се обяснява в любов, поле пак ще помисли, докато не се ожени, а като се ожени – ще наговори на жена си вкиснати глупости и ще я зареже...)*”, (“Варенъка Олесова”, II, 281).

Както вече отбелязахме, любимият образ на Горки е “бунтарят”, човекът, който е дълбоко възмутен от обществото и в същото време е мощен, силен. И тъй като е имал възможност да среща този образ, макар и в зародиш, сред скитниците и босяците, с които е живял, той взема от този слой на обществото най-интересните си герои.

В “Коновалов” Горки до известна степен сам разкрива психологията на героя си – босяка. Това е “интелигент сред онеправданите от съдбата, голи, гладни и зли получовещи-полуживотни, изпълващи мръсните бордеи на градовете”***. Това са хора “в мнозинството си същества, от всичко откъснати, на всичко враждебни и готови над всичко да изпробват силата на своя озлобен скептицизъм”** (II, 23). Босякът на Горки осъзнава, че не му е провървяло в живота, но той не търси оправдание в обстоятелствата. Например Коновалов дори не допуска, че е основателна теорията, разпространена сред образованите несретници, че той уж е трагична последица от “неблагоприятните обстоятелства”. Той казва: “Живо-

---

* Превод Марко Марчевски.

** Превод К. Койчева.

тът ми няма никакво оправдание. ... Живея, мъчно ми е...
Защо? Не се знае. Вътрешен пък нямам – разбираш ли? Как
да го кажа? Такава една искрица липсва в душата ми... сила ли
някаква? На, едно нещо ми липсва – свършено!”* И когато
младият му приятел, който се е начел на разни извинения и
оправдания за слабостта на хората и посочва “различни
тъмни сили”, заобикалящи човека, Коновалов му казва: “Оп-
ри се по-здраво!... Намери си точка и се опри!”*

Някои от босяците на Горки, както би трябвало и да се
очаква, са склонни да философствуват. Те се замислят над
същността на човешкия живот, който са имали възможност
да опознаят.

“Всеки човек – казва той – борил се с живота, победен
от него и измъчващ се в безмилостния плен на неговото
блато, е по-голям философ от самия Шопенхауер, защото
отвлечената мисъл никога не може да придобие такава точна
и образна форма, каквато придобива мисълта, изстискана от
човешкото страдание” (“Коновалов”, II, 31).

Любовта към природата е друга характерна черта на
босяците: “Коновалов обичаше природата с дълбока, няма
любов и винаги в полето или край реката цял се изпълваше с
някакво миролюбиво, ласкаво настроение, което още повече
увеличаваше приликата му с дете. От време на време той
казваше с дълбока въздишка, загледал в небето: “Ех!... Хубаво
е!” И това възклицание винаги имаше повече смисъл и чувст-
тво, отколкото в риторичните фигури на мнозина поети...
Както всичко, и поезията губи своята свята простота, когато
от поезията се прави професия”* (II, 33-34).

Но трябва да отбележим, че босякът бунтар на Горки не
е “нищешанец”, който пренебрегва всичко извън пределите на
дребнавия егоизъм, или се смята за “сврѣхчовек”. За изграж-
дането на чисто нищешански образ е нужно “болезненото
честолюбие” на “интелигента”. У горкиевите босяци, както и
в описваните от него жени от най-низшите слоеве, има

---

* Превод К. Койчева.

проблясъци на човешко величие и простота, които са несъвместими със самообожествяването на “свръхчовеска”. Той не ги идеализира толкова, че да изглеждат като истински герои; това нямаше да отговаря на действителността: босякът все пак е победено същество. Но той показва, че някои от тези хора, в резултат на осъзнаване на собствената си сила имат моменти на величие, макар че тази сила все пак не е достатъчна, за да се изградят от Орлов (“Съпрузи Орлови”) или от Иля (“Тримата”) истински герои – хора, способни да се борят с противници, много по-силни от тях. Горки като че ли пита: “Защо вие, интелегентите, нямате толкова ярка индивидуалност, не сте такива явни бунтари срещу обществото, което критикувате? Защо нямате силата, присъща на някои от тези несретници?” Та нали “планината не се повдига с мислене?”.

***

Горки отново и отново се връща към идеята, че на белетриста е нужен идеал. “Причината за съвременното люшкане на мисълта – казва той в “Грешка” – е в западането на идеализма. Онези, които прогониха романтизма от живота напълно ни разголиха; ето защо станахме толкова безразлични един към друг, толкова отвратителни един към друг” (I, 151). По-късно в “Читател” (1898) той разкрива изцяло художественото си верую. Разказва как след излизането на едно от ранните му произведения, то е било прочетено на приятели. Той получил големи похвали и след като се сбогувал с приятелите си вървял по улицата, изпитвайки за пръв път в живота си щастие; и в това време непознат човек, когото той не бил забелязал сред слушателите, го настигнал и започнал да му говори за дълга на твореца.

“Вярвам, ще се съгласите с мен – подхванал непознатият – ако ви кажа, че целта на литературата е да помага на човека да разбира себе си, да пробуди вярата му в себе си, да развие в него стремеж към истината, да се бори с лошото у хората, да успее да открие доброто в тях, да предизвиква в

душите им срам, гняв, мъжество, да прави всичко, за да станат хората благородно силни и да могат да осмислят живота си с възвишения дух на красотата.” (II, 241-242).

“Ние, струва ми се, искаме отново да има блянове, красиви измислици, мечти и странности, тъй като животът, който сме си създали, е безцветен, сив, скучен!... Да опитаме, може би измислицата и въображението ще помогнат на човека поне за малко да се издигне над земята и отново да съзре оттам мястото, което е загубил!” (245).

Но по-нататък Горки прави признание, което може би обяснява защо той не е могъл да напише един по-голям роман с напълно разгърнати характери. “Открих в себе си – казва той – доста добри чувства и желания, доста от това, което обикновено наричат добро, *но чувства, които да обединяват всичко това, стройна и ясна мисъл, обхващаща всички явления в живота, не открих.*” (III, 247). Когато човек чете това признание, веднага си спомня за Тургенев, който виждаше в подобна “свобода”, в подобно обобщаващо разбиране на света и живота първото условие да станеш голям писател.

“Можеш ли, ти – продължавал да пита *Читателят* – да измислиш за хората поне една малка извисяваща душата лъжа? Не, не можеш!...” “... Всичките вие, днешните учители, много повече вземате от хората, отколкото им давате, тъй като всички вие говорите само за недостатъците, само тях виждате. Но човекът сигурно има и достойнства, нали и вие ги имате? А вие по какво се различавате от посредствените безлични хора, които описвате така жестоко и заядливо, щом се смятате за проповедници, изобличители на пороците в името на тържествуващата добродетел? Но забелязвате ли, че добродетелите и пороците, в резултат на вашите усилия да ги определите, са се заплели като две кълбета прежда, черно и бяло, които поради близостта сливат цветовете си и са станали сиви? И едва ли Бог ви е изпратил на земята... Той щеше да избере по-силни от вас. Той щеше да запали сърцата

им с огъня към страстната любов към живота, към истината, към хората...” (с. 249).

“Все делници, делници, делнични хора, делнични мисли, събития – продължавал безмилостният *Читател* – а кога ще се заговори за неспокойния дух за необходимостта от възраждане на духа? Къде е призивът за съзидание на живота, къде са уроците по мъжество, къде са добрите думи, които дават криле на душата?” (250)

“Хайде, признай си! – ти не умеш да пишеш така, че твоята картина на живота да предизвиква у човека срам, изпълнен с чувство за мъст, изпепеляващо желание да създаде други форми на битието... Можеш ли да ускориш пулса на живота, можеш ли да му вдъхнеш енергия, както са правили други?” (251)

“Виждам край себе си много умни хора, но благородните сред тях са малко, пък и тези малцината, които ги има, са съсипани с болна душа. И кой знае защо винаги е така: колкото е по-добър човекът, колкото е по-чист и по-честен по душа, толкова по-малко са силите му, толкова е по-уязвим и му е трудно да живее... Но колкото и да е голям копнежът му за по-добър живот, те нямат сили да го създадат” (251).

“И още нещо – пак подхвапа моя странен събеседник – можеш ли да предизвикаш у човека жизнерадостен смях, който пречиства душата? Огледай се, та хората съвсем се отучиха да се смеят искрено!” (251)

“Не в щастието е смисълът на живота и не личното задоволство ще удовлетвори човека – все пак той се е издигнал над това. Смисълът на живота е в красотата и силата на стремежа към целите и всеки момент от битието трябва да има своя висша цел” (254).

“Гняв, омраза, мъжество, срам, отвращение и, накрая, свирепо отчаяние – това са лостовете, с които може да се разруши всичко на света”. “Но какво можете да направите, за да предизвикате у него жажда за живот, щом само хленчите, пшкате, охкате или равнодушно описвате как той се разла-

га?” (252 – 253)

“О, само да се беше появил онзи суров и любящ човек с пламенно сърце и могъщ всеобхватен ум! И в задушната атмосфера на позорното мълчание биха прозвучали като камбанен звън пророчески слова и може би биха се стреснали малките душици на живите мъртъвци!..” (253)

Същите тези идеи на Горки за необходимостта от нещо по-добро от делничния живот, от нещо извисяващо душата са в основата на драматургичното му произведение “На дъното”, което имаше голям успех в Москва, но играно в Петербург пак от същата трупа не предизвика особен ентузиазъм. Идеята на това произведение напомня “Дивата патица” на Ибсен. Обитателите на нощния приют могат да живеят някак си само докато имат някакви илюзии: пияницата артист мечтае да се излекува от пианството в някакво специално заведение; пропадналото момиче търси утеха в илюзията за истинската любов и т. н. И драматичното положение на тези същества, които имат толкова малко неща, свързващи ги с живота, става още по-критично, когато илюзиите се разрушават. Този драматичен етюд на Горки е много силен. Но на сцената, естествено, той губи в известна степен в резултат на някои чисто технически грешки (ненужното четвърто действие, включването на търговката Ношвата, която се появява само в първо действие и след това изчезва); но независимо от тези грешки сцените са изключително драматични. Положението е наистина трагично, действието се развива бързо, а разговорите на обитателите на нощния приют и тяхната житейска философия са възпроизведени със забележително майсторство. Изобщо, чувствава се, че Горки не е казал последната си дума. Възниква само въпросът: ще намери ли той сред онези слоеве на обществото, сред които сега се движи, по-нататъшно развитие – а то без съмнение съществува – на онези образи, които той най-добре разбира? Ще намери ли сред тях по-нататък материали, отговарящи на естетичното му верую, което дотогава е било източник на

неговата сила?

***

Ако четем очерците и разказите на Чехов в хронологичен ред, отначало авторът оставя впечатлението на човек, изпълнен с жизнерадост и младежко веселие. Почти всички разкази от този период са изключително кратки; много от тях са само три-четири страници, но са изпълнени със заразително веселие. Някои от тях са просто фарсове, но когато ги четем не можем да не се посмеем от сърце, тъй като дори тези от тях, които на пръв поглед са абсолютно нелепи по сюжет и просто невероятни, са написани с неподражаемо изящество. След това в тази весела атмосфера тук-там по малко се прокрадват нотките на безсърдечна вулгарност на някое от действащите лица в разказа, и вие усещате как сърцето на автора се свива от болка. Постепенно, лека-полека тази нотка зазвучава все по-често и по-често; тя все повече привлича вниманието ни; престава да бъде случайна, а се превръща в постоянна и, накрая, във всеки разказ, във всяка повест, става главна, преобладаваща. Дали авторът разказва за лекомисленото безсърдечие на младеж, който "ей тъй на шега" кара момиче да мисли, че го обича, дали за липса на най-обикновени човешки чувства в семейството на стар професор – долавяме все същата безсърдечна и пошла нотка, същото отсъствие на по-изтънчени човешки чувства или което е полошо – пълен морален и интелектуален провал на "интелигенцията".

Героите на Чехов не са от хората, които никога не са чували по-добри думи или изобщо не познават по-висшите идеи от тези, с които боравят низшите еснафски кръгове. О, не! Те са чували такива думи и някога сърцата им също са туптяли пламенно, когато тези думи са звучали. Но пошлият делничен живот е заглушил всички подобни стремежи, обхванала ги е апатия, и тяхната участ е станало живуркането от ден за ден сред най-безнадеждна пошлост. Пошлостта, изо-

бразявана от Чехов, започва със загубата на вярата в собствените сили и с постепенното изчезване на онези блестящи надежди и илюзии, с които всяка дейност пленява; и тогава стъпка по стъпка, капка по капка пошлостта пресушава постепенно самите извори на живота: остават разбитите надежди, разбитите сърца, слабостта. Човек стига дотам, че може само механически да повтаря всеки ден някакви действия и да си ляга, радвайки се че е успял да убие някак си времето; постепенно го обхваща пълна умствена апатия, пълно нравствено безразличие. И най-лошото е, че самото изобилие от образци на такава пошлост, които Чехов взема от най-различни слоеве на обществото и при това той никога не се повтаря, като че ли показват, че става дума за загниването на цивилизацията на една цяла епоха, на което ние сме свидетели.

Говорейки за Чехов, Толстой много точно отбелязва, че той принадлежи към малкото писатели, чиито произведения могат да бъдат препрочитани с удоволствие. Това е абсолютно вярно. Всяко произведение на Чехов – било то някаква малка творба или неголяма повест, или комедия – прави впечатление, което не се забравя лесно. В същото време то се характеризира с такова изобилие от подробности, толкова сполучливо подбрани за усилване на впечатлението, че препрочитането винаги доставя ново удоволствие. Няма съмнение, че Чехов беше велик художник. Разнообразието от мъжки и женски образи, които се появява в произведенията му, и разнообразието на психологическите сюжети наистина е поразително. Но въпреки това, всеки разказ носи своеобразния отпечатък на авторовата личност, така че когато четете и най-незначителния от тях, вие веднага познавате Чехов, неговата собствена индивидуалност и маниер, неговия възглед за хората и явленията.

***

Неговата област е светът на “интелигентите”, образо-

ваната и полуобразованата част на руското общество и той отлично познава този свят. Чехов показва провала на "интелигенцията", нейната неспособност да разреши стоящите пред нея велики исторически задачи за световно обновяване, пошлостта и вулгарността на делничния живот, под чийто гнет линее мнозинството от тази "интелигенция". От времето на Гогол все още нито един руски писател не беше изобразявал с такава поразителна точност човешката пошлост в нейните най-разнообразни измерения. И в същото време колко голяма е разликата между двамата писатели! Гогол изобразява основно външната пошлост, която бие на очи, и много често се превръща във фарс, в резултат на което в повечето случаи предизвиква усмивки или смях. Но смехът винаги е крачка към примирението. Чехов в ранните си произведения също кара читателя да се смее, но с възрастта той започва да гледа по-сериозно на живота, смехът изчезва, и макар че остава тънкият хумор, вие усещате обаче че разновидностите на пошлостта и еснафщината, които сега изобразява, предизвикват у самия автор не смях, а душевна болка. "Чеховската тъга" е също така характерна за произведенията му, както дълбоката бръчка върху челото на доброто му лице, одухотворено от живи, замислени очи. Нещо повече, пошлостта, изобразявана от Чехов, е много по-голяма от тази, която познава Гогол. Дълбоко в душата на съвременния образован човек стават по-сериозни сблъсъци, за които Гогол преди седемдесет години нищо не знаел. "Тъгата" на Чехов е по-впечатляваща и изтънена от "невидимите сълзи" на гоголевата сатира.

***

През 1862 г. Чернишевски беше арестуван и там, в затвора, написа забележителната повест "Какво да се прави?". От художествена гледна точка повестта не издържа никаква критика, но за руската младеж от онова време тя беше своего рода откровение и се превърна в програма за

действия. По онова време въпросът за брака и развода на съпрузите твърде много интересуваше руското общество. Тогава изобщо не беше възможно да се премълчават подобни въпроси. И Чернишевски ги обсъжда в повестта си, анализирайки отношенията на своята героиня Вера Павловна с мъжа ѝ, Лопухов, и с младия доктор, когото тя обиква след омъжването си. При това писателят дава единствено възможното решение, което и честността, и здравият разум подсказват в подобни случаи. В същото време той проповядва – прикрито, но напълно разбираемо за читателите – фуриеризъм, представяйки в доста привлекателна светлина комунистическите асоциации на производителите. В повестта си той описва също истинските “нихилисти” и по този начин нагледно показва разликата им с тургеневия Базаров. Нито една от повестите на Тургенев, никое от произведенията на Толстой или някой друг писател не са имали такова голямо и сериозно влияние върху руската младеж, каквото имаше тази повест на Чернишевски. Тя стана своего рода знаме на руската младеж и идеите, изповядвани в нея, не са загубили значението си и досега.

... Едва ли има друг писател, който да е бил толкова силно ненавиждан от политическите си противници. Но сега дори тези противници трябва да признаят огромните му заслуги пред Русия през епохата на премахването на крепостното право и възпитателното значение на публицистичната му дейност.

***

Главното средство за изразяване на политическата мисъл в Русия през последните петдесет години беше литературната критика, в резултат на което тя достигна у нас такова развитие и придоби такова значение, каквито не се срещат никъде другаде, освен в Русия.

... Литературната критика в Русия имаше някои свои

специфични черти, които не се срещат в другите страни. Тя не се ограничаваше с критика на произведенията на изкуството от чисто литературна и естетична гледна точка. Разбира се, руският критик, както и всеки друг, преди всичко разглежда дали например Рудин или Катерина са образи, взети от реалната действителност? Дали повестта или драмата е добре построена, добре развита, добре написана? Но на тези въпроси е лесно да се отговори, а междувременно има цял кръг въпроси, много по-важни, които възникват пред сериозния читател, когато той чете едно произведение, наистина принадлежащо към сферата на доброто изкуство: въпросите в посочения пример, свързани с положението на Рудин или Катерина в обществото; за ролята, добра или лоша, която те играят в обществото; за идеите, които ги вдъхновяват, и за ценността на тези идеи; по-нататък следва разглеждане на самите постъпки на тези герои и причините за тях, както индивидуални, така и обществени. В доброто произведение на изкуството постъпките на героите очевидно са такива, каквито биха били при същите условия в реалния живот: в противен случай литературното произведение би принадлежало към *лошото* изкуство. Следователно постъпките на героите могат да се разглеждат като факти от реалния живот.

Но тези постъпки и техните причини и последици откриват пред сериозния критик много широки хоризонти: те му дават възможност да оценява както идеалите, така и предразсъдъците на обществото, да анализира човешките страсти, да разглежда типове, които най-често се срещат в дадения момент и т. н. Всъщност доброто произведение на изкуството дава материал за разглеждане на почти всички взаимоотношения на дадения тип в обществото. Авторът, ако е талантлив поет, сам съзнателно или най-често несъзнателно взема това предвид. Той влага жизнения си опит в произведението. Защо пък критикът да не може да разкрие пред читателя мислите, които са минавали през главата на автора – понякога несъзнателно, когато е писал една или друга сцена

или рисувал някакъв фрагмент от човешкия живот?

Това и правеха руските литературни критици през последните петдесет години, а тъй като романът и поезията предоставят широко поле за изява, то едва ли може да се намери някакъв значителен социален или общочовешки въпрос, който да не е бил разглеждан в техните критически статии. Това е причината произведенията на горепосочените четирима критици да се четат и сега със същия голям интерес, както и при появата им пред двадесет или петдесет години: те не са загубили нито актуалността си, нито притегателната си сила, защото ако изкуството е училище за живота, това в още по-голяма степен важи за подобни произведения на критиката.

***

Да кажем, че *В. Г. Белински* (1811-1848) беше много талантлив литературен критик, и да се ограничим само с тази характеристика е невъзможно. Той беше всъщност – в един много важен период от развитието на човечеството – учител и възпитател на руското общество не само в сферата на изкуството, на неговите ценности, задачи, обем, но също така в сферата на политиката, социалните въпроси и хуманните пориви.

Под влияние на реализма на Гогол, чиито най-добри произведения започват да излизат тогава, той разбира, че истинската поезия е винаги реалистична; че трябва да бъде поезия на живота и действителността. Под влияние на политическото движение, което тогава възниква във Франция, Белински възприема прогресивни политически идеи. Той беше блестящ стилист и всичко, написано от него е изпълнено с енергия и заедно с това носи толкова точен отпечатък на неговата симпатична личност, че произведенията му винаги дълбоко впечатляваха читателите. През новия период от дейността му всичките стремежи към велики и висши идеали, цялата безгранична любов към истината, които по-рано е

посвещавал на личното си самоусъвършенствуване и на идеалното изкуство, той отдава в служба на човека в рамките на жалката руска действителност. Той безпощадно критикувал тази действителност и всеки път, щом забелязвал или дори инстинктивно чувствувал в анализираните произведения неискреност, високомерие, липса на обществен интерес, привързаност към архаичния деспотизъм или робството в каквато и да е форма – включително и поробването на жената – той се сражавал с разкритото зло с присъщата за него енергия и страст. По такъв начин той се превръща в политически писател в добрия смисъл на тази дума, бидейки в същото време художествен критик; той се превръща в учител на висшите хуманни принципи.

***

Не е възможно влиянието на Добролюбов да бъде приписано на някакъв негов особен литературен критерий или на някаква определена програма за активна дейност. Но той беше един от най-чистите и най-солидните представители на онзи тип нови хора – реалисти-идеалисти – чиято поява Тургенев е забелязал в края на 50-те години. Затова и във всичко, което е писал, читателят може да усети личността на автора, високо нравствен, заслужаващ пълно доверие, донякъде аскетичен “ригорист”⁶³, който разглежда всяко явление от живота от гледна точка на “Какво добро може да донесе това на трудещите се маси?” или “Как трудещите се маси ще се отнесат към еди-какви си литературни типове?”. Към естетите професионалисти той се отнася с огромно презрение, но това не му пречи дълбоко да чувствава и да се наслаждава на великите произведения на изкуството. Той не порицава Пушкин за лекомислието му или Гогол за липсата на идеали. Той не дава съвети да се пишат повести или поеми с предварително определена насоченост, тъй като знае, че това няма да даде добър резултат, щом самият автор не е завладян от някакъв проблем от живота. Той допуска, че

великите гении са прави, когато творят несъзнателно, защото разбира, че истинският художник може да твори само тогава, когато е дълбоко впечатлен от едно или друго явление от действителността. Той предявява само едно изискване към произведението на изкуството, а именно: вярно и точно ли възпроизвежда живота? Ако не, той му обръща гръб; но ако произведението вярно рисува живота, тогава той пише етюда за *този живот*, който изобразява художникът, и статиите му по своята същност са етюди, посветени на нравствените, политическите и икономическите въпроси; произведението на изкуството само му дава фактите за анализ. С това се обяснява влиянието на Добролюбов върху съвременниците му. Подобни етюди, написани от такъв човек, бяха насъщна потребност за онова бурно време и подготвяха неговите най-добри представители за бъдещата борба. Те бяха школа за политическо и нравствено възпитание.

***

Влиянието на Писарев върху младежта по онова време и следователно върху онази част от хората, които по-късно дадоха своя принос в съкровищницата на прогреса на страната, беше толкова голямо колкото на Белински, Чернишевски и Добролюбов. И отново ще бъде абсолютно невъзможно да определим характера и причината за това влияние, ако се ограничим само с посочване на основните принципи на литературната критика на Писарев. Идеите, от които се е ръководил в тази област, могат да бъдат обяснени с няколко думи: идеал за него е бил "мисленцията реалист" – тип, описан по това време от Тургенев в образа на Базаров и развит понататък от Писарев в неговите критически етюди. Той, също като Базаров, няма високо мнение за изкуството изобщо, но правейки компромис, настоява руското изкуство да достигне поне онези висоти, които той вижда в произведенията на Гьоте, Хайне и Бърнс – произведения, възвисяващи човечеството; в противен случай хората, които постоянно дърдорят

за художественост, но не създават нещо, отговарящо на предложения от него идеал, би трябвало според Писарев да насочат силите си към достъпни и полезни за тях неща. Затова той посвещава няколко много добре обмислени статии на “безсъдържателната” поезия на Пушкин. В етиката мнението му изцяло съпада с това на “нихилиста” Базаров, за когото единственият авторитет е собственият му разум. И той мисли (също като Базаров в разговора му с Павел Петрович), че главната задача на *онова време* е била развитието на *съвършен, научно подготвен реалист*, който е способен да скъса с всички традиции и грешки на старото време и да започне да работи, оценявайки човешкия живот от позициите на здравомислещия реалист. Писарев дори прави някои неща за разпространението на правилни естественонаучни познания, които в онези години получиха неочакван тласък в развитието си, и пише едно прекрасно изложение на принципите на дарвинизма в няколко статии с общо заглавие “Прогрес в мире растений и животных”. Но както правилно отбелязва Скабичевски, това все още не определя ролята, която Писарев играе сред руската младеж. В критическите си статии той въплъщава само определен момент от развитието на руската младеж с всичките присъщи на младостта преувеличения. Истинската причина за влиянието на Писарев е друга и можем да изясним това влияние със следния пример: Появява се повест, в която авторът описва момиче, добродушно, честно, но абсолютно необразовано, с еснафски разбирания за щастието и живота, с традиционните предразсъдъци. То се влюбва и я сполетяват най-различни беди. Това момиче – Писарев се досеща веднага – не е било авторска измислица. В действителността съществуват хиляди такива момичета и техният живот минава така, както е написал авторът. Това според определението на Писарев са “муселинени госпожици”*. Техните възгледи не излизат извън рамки-

---

* Кисея – муселин; срв. руск. кисейная барышня – разглежена, префинена госпожица. – Бел. прев.

те на муселинените им рокли. И той доказва, че такива момичета с тяхното “муселинено образование” и “муселинени понятия” неминуемо ще бъдат нещастни. Тази статия на Писарев, която са прочели и продължават да четат и досега хиляди момичета от образованите руски семейства, кара младите хора да си казват: “О, не! Аз никога няма да приличам на тази нещастна муселинена госпожица. Аз ще се уча; ще мисля и ще си създам по-добро бъдеще.” Почти всички статии на Писарев имаха подобно влияние. Те отваряха очите на хиляди млади хора за онези дреболии в живота, на които ние по навик не обръщаме внимание, но които взети заедно създават онази угнетяваща атмосфера, в която се задушават героините на “Крестовски – псевдоним”. От такъв живот, който обещава само измама, скука и вегетиране, той призовава младежите и девойките към живот, озарен от светлината на науката, към трудов живот, към живот с широки възгледи и симпатии, който се открива пред “мислещия реалист”.